

NIEMCY W WIELKOPOLSCE W MIESIĄCACH POPRZEDZAJĄCYCH
WYBUCH II WOJNY ŚWIATOWEJ

1. UWAGI WSTĘPNE

Dnia 24 października 1938 r. minister spraw zagranicznych Rzeszy Joachim von Ribbentrop zaproponował ambasadorowi RP w Berlinie Józefowi Lipskiemu tzw. *Globallösung* we wzajemnych stosunkach, które obejmowało przyłączenie Gdańska do Niemiec, budowę eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej między Rzeszą a Prusami Wschodnimi¹ przez polskie Pomorze oraz przystąpienie Polski do Paktu Antykominternowskiego², w zamian za połączenie komunikacyjne portu w Gdańsku i przedłużenie do 25 lat deklaracji z 26 stycznia 1934 r. Przyjęcie przez polski MSZ powyższych warunków oznaczałoby zdegradowanie Polski do roli państwa satelickiego. Żądania te miały charakter poufny, a zdecydowana odmowa Warszawy nie wpłynęła na natychmiastowe pogorszenie się wzajemnych stosunków³. Obie strony nadal kontaktowały się ze sobą w sprawach swej polityki zagranicznej. *Auswärtiges Amt* zaproponował nawet Polsce koncesje terytorialne na Ukrainie Zakarpackiej, co spotkało się z dezaprobatą dyplomacji polskiej, która życzyła sobie przyłączenia tych terenów do Węgier.

Ponowienie żądań niemieckich 21 marca 1939 r. oraz odrzucenie ich przez stronę polską wpłynęło na pogorszenie się wzajemnych stosunków, układających się nadzwyczaj poprawnie w latach 1934-1938, co wynikało z „linii 26 stycznia”, która okazała się tylko taktycznym manewrem Adolfa Hitlera na drodze budowy „nowego ładu europejskiego”⁴. Dotychczasowa realizacja idei dobrosąsiedzkich stosunków przerwana została oficjalnym wystąpieniem rządu niemieckiego w obronie prześladowanej ludności niemieckiej, w województwie śląskim przez wojewodę Michała Grażyńskiego⁵ (w późniejszym okresie

¹ Czesław Łuczak podaje, iż Polska rozważała nawet możliwość przeprowadzenia autostrady. Zob. szerzej. C. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*. Poznań 1988, s. 208.

² Sugestie takie po raz pierwszy pojawiły się jesienią 1937 r. Powodem było ogłoszenie 5 listopada 1937 r. polsko-niemieckich deklaracji mniejszościowych, które zbiegło się z przystąpieniem 6 listopada tegoż roku Włoch do porozumienia Berlin-Tokio. Niechętni gospodarzowi pałacu Brühlowskiego dziennikarze polscy i zagraniczni komentowali powyższy fakt jako dowód ścisłego wiązania się Rzeczypospolitej z blokiem państw totalitarnych. Zob. D. Matelski, *Mniejszości pogranicza w stosunkach polsko-niemieckich w okresie wygaśnięcia konwencji genewskiej (15 lipca – 5 listopada 1937)*. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919-1939*. T. III: *W dobie Monachium*. Pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1992, ss. 212-213.

³ Jesienią 1938 r. Polska otrzymała w Niemczech kredyt towarowy w wysokości 120 mln zł z 4,75% oprocentowaniem. M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936-1939*. Warszawa 1963, s. 165; K. Błahut, *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze w latach 1919-1939*. Wrocław 1975, ss. 313-322; C. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera...*, s. 224.

⁴ Zob. M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933-1938*. Poznań 1980, s. 509; D. Matelski, *Mniejszość pogranicza...*, ss. 212-213; K. Fiedor, *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918-1945*. Wrocław 1991, s. 256 i n.

⁵ Polityka antyniemiecka w województwie śląskim wywoływała poruszenie w pałacu Brühlowskim, za co, na życzenie wiceministra Jana Szembeka, premier Felicjan Sławoj-Składkowski obiecał „zmyć głowę” wojewodzie M. Grażyńskiemu. Zob. E. Długajczyk, *Sanacja śląska*

także w województwie poznańskim przez Ludwika Bociańskiego) oraz oskarżeniem o utrudnianie tranzytu do Prus Wschodnich.

Sukcesy międzynarodowe III Rzeszy w latach 1938-1939 wpłynęły konsolidująco na ludność niemiecką w Polsce⁶, która w marcu 1939 r., wzorem Niemców Sudeckich, zażądała przyznania specjalnych praw w ramach państwa polskiego (do autonomii włącznie)⁷. Poparcie tych żądań przez Berlin, zmusiło dyplomację polską do szukania dodatkowych zabezpieczeń (oprócz układu polsko-francuskiego) na wypadek konfliktu zbrojnego z Niemcami.

Udzielenie 31 marca 1939 r. przez Wielką Brytanię gwarancji nienaruszalności granic II Rzeczypospolitej⁸ stało się pretekstem do wypowiedzenia 28 kwietnia tegoż roku przez A. Hitlera polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy z 1934 r.⁹ W ramach opracowanego przez *Wehrmacht Fall Weiss*, szczególne miejsce wyznaczono ludności niemieckiej w Polsce, która miała stanowić „szturmowy oddział propagandy hitlerowskiej i wszechstronnego wywiadu nie tylko wobec państwa polskiego, lecz także w stosunku do własnych ziomków”¹⁰. Posłużyło to do wysunięcia zarzutów o istnieniu V kolumny niemieckiej (w tym zbrojnej!) w Wielkopolsce.

Prowadzona przez władze polskie szczebla wojewódzkiego w Poznaniu i Katowicach restrykcyjna, a nawet niekiedy i brutalna, na ogół sprzeczna z obowiązującą linią polityczną rządu (zwłaszcza MSZ), polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w ostatnim roku istnienia II Rzeczypospolitej, pomijana była dotąd wstydliwie przez historiografię. Polityka ta stała

1926-1939. *Zarys dziejów politycznych*. Katowice 1983, s. 352 i n. Zresztą Grażyński „za cel swoich funkcji urzędowych uważał zawsze tylko wyrzebienie Niemców”. Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP), T. VII, dok. 106 (depeza radcy ambasady w Warszawie Johanna von Wühlscha do *Auswärtiges Amt* w Berlinie).

⁶ Dnia 8 stycznia 1939 r. „Der Volksfreund” pisał: „Niemcy w Polsce przeżyli razem z Rzeszą jej wzrost siły, co jest gwarancją, że ich prawa nie mogą zostać ponownie zepchnięte do stanu powojennego [po 1918 – D.M.] – tego czasu, który dziś, po 20 latach od zakończenia wojny, wydaje się być na zawsze pogrzebany”. O wzroście pewności siebie Niemców Wielkopolskich wojewoda poznański pisał do MSW m.in.: „mniejszość niemiecka oczekiwała nowych wydarzeń, spodziewając się, że tym razem uderzenie nastąpi na Polskę. Okupacja Czech, Moraw, Słowacji, a następnie Kłajpedy (...) obudziła wśród Niemców w Polsce nadzieje, że dla nich zbliża się »godzina wyzwolenia«”. APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za marzec 1939, s. 49.

⁷ Po raz pierwszy żądanie to wysunął dr Hans Joachim Kohnert 12 listopada 1938 podczas obrad kierownictw *DVW* i *JDP* w Poznaniu. AAN, MSW, sygn. 968, Komunikat dzienny WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 256 z 19 listopada 1938, s. 169; zob. także H. Szczerbiński, *Niemieckie organizacje socjalistyczne w II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1986, s. 6 i n.

⁸ Dziennik niemiecki „Posener Tageblatt” nr 108 z 11 maja 1939 w artykule pt. *Eine peinliche Richtigestellung*, zakwestionował realność gwarancji angielskich.

⁹ Pogorszenie stosunków polsko-niemieckich wywołało nerwowość w polskich przedstawicielstwach dyplomatycznych w Niemczech. Portier Ambasady RP w Berlinie, Walenty Nowak, przebywając na urlopie w Poznaniu w dniu 26 kwietnia 1939 r. opowiadał, iż 25 kwietnia tegoż roku zostały wywiezione pocztą dyplomatyczną do Warszawy akta i dokumenty ambasady. APP, UWP, sygn. 5723, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 94 z 27 kwietnia 1939, s. 128.

¹⁰ A. Szefer, *Mniejszość niemiecka w Polsce i Czechosłowacji w latach 1933-1938*. Katowice 1967, ss. 182-183.

się jedną z przyczyn ogromnego *exodusu* Niemców w 1939 r. z II RP do III Rzeszy. Doprowadziła ona także do ograniczenia wszelkich swobód obywatelskich ze względu na „bezpieczeństwo państwa”.

Celem niniejszego opracowania jest prześledzenie z jednej strony działalności Niemców Wielkopolskich i ich stosunku do Rzeszy Niemieckiej i Rzeczypospolitej Polskiej, a z drugiej – metod i środków realizacji polskiej polityki narodowościowej w województwie poznańskim przez wojewodów płk. Artura Maruszewskiego i płk. Ludwika Bociańskiego¹¹.

Ramy chronologiczne opracowania obejmują okres od 24 października 1938 r. do 31 sierpnia 1939 r. Dla Niemców w Wielkopolsce charakteryzował się on oczekiwaniem na wolność narodową, a także obawami przed totalitarnym państwem Hitlera. W tym czasie uległa również zmianie polska polityka narodowościowa. Przeszła ona ewolucję od niedrażnienia Berlina bardziej zdecydowanymi metodami postępowania wobec niemieckich ugrupowań w Polsce (w obawie przed retorsjami wobec Polaków w Niemczech), do planowych represji mających na celu maksymalne ograniczenia wpływów Niemców w gospodarce, polityce, sferze życia społeczno-kulturalnego i religijnego.

Opracowanie obejmuje terytorium województwa poznańskiego, które zamiennie będą także określał jako Wielkopolska.

Podstawą źródłową rozważań są archiwalia przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN) [zespoły: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych (MRiRR)]; Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie (CAW) [zespoły: Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (GISZ), Kampania wrześniowa 1939 r., Oddział II Sztabu Głównego WP]; Archiwum Państwowym w Poznaniu (APP) [zespoły: Urząd Wojewódzki Poznański 1919-1939 (UWP), Polski Związek Zachodni 1922-1939 (PZZ)], źródła drukowane, wspomnienia, prasa i literatura przedmiotu.

2. STOSUNEK NIEMCÓW WIELKOPOLSKICH DO III RZESZY i II RP

Przyłączenie Sudetów do Rzeszy Niemcy w Polsce przyjęli entuzjastycznie. Jednak publiczne odżegnanie się Hitlera od dalszych roszczeń terytorialnych wywołało przygnębienie i apatię¹². Nie wstrzymało to prowadzonych od kilku miesięcy rozmów między głównymi partiami Niemców *Deutsche Vereinigung in Westpolen (DVW)* i *Jungdeutsche Partei (JDP)* w ramach *Rat der Deutschen in Polen* nad powołaniem jednej organizacji naczelnej pod nazwą *Bund Deutscher*

¹¹ Pełnił on swoje obowiązki od maja 1939 r. Zmiana na stanowisku wojewody poznańskiego została przez Niemców przyjęta niechętnie, ponieważ „na terenie Wilna wojewoda Bociański dał się poznać jako bezwzględny tropiciel każdej akcji irredentystycznej mniejszości narodowych”. „Deutsche Nachrichten” z 23 maja 1939.

¹² Hitler 26 września 1938 r. w berlińskim Pałacu Sportu powiedział: „Trzecia Rzesza po rozwiązaniu kwestii sudeckiej, to jest po przyłączeniu tzw. obszarów sudeckich, nie będzie miała innych roszczeń terytorialnych w Europie”. „Gazeta Polska” z 27 września 1938: T. Cyprian, J. Sawicki, *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*. T. 1, Warszawa 1946, s. 17 i n.; AAN, MSZ, sygn. 2352, Sprawozdanie sytuacyjne WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 49 z 9 grudnia 1938, s. 453.

in Polen¹³. Rozmowom patronowała *Volksdeutsche Mittelstelle (VDMI)* we Wrocławiu oraz *Landesgruppe der NSDAP in Polen*¹⁴.

Znacznie wzmogła się działalność informacyjno-wywiadowcza dyplomatów niemieckich w Polsce, prowadzona przez *Stützpunkte NSDAP* oraz oddziały *DVW* i *JDP*. Jej koordynatorami byli *Landesgruppenleiter NSDAP* Ewald Krümer, dr Gustaw Struve, Johann von Wühlich oraz niemiecki *attaché* wojskowy płk. Alfred Gerstenberg¹⁵, a także sekretarz Niemieckiego Konsulatu Generalnego w Poznaniu mgr Salewsky¹⁶. Wykraczająca poza ramy dyplomatyczne działalność Ambasady III Rzeszy, a także pozaprawne funkcjonowanie struktur *NSDAP* było jednak tolerowane przez polskie MSW¹⁷.

Centralą irredenty niemieckiej w województwie poznańskim był lokal Niemieckiego Konsulatu Generalnego w Poznaniu, w którym 23 lutego 1939 r. powołano pod kierownictwem Richarda Blocha tzw. Grupę Szkoleniową (tworzyli ją ponadto Helmut Haberhorn, Walter Kuhn i Herbert Czarnecki)¹⁸. Jej zadaniem było organizowanie tzw. *Schulungsabende*, na których miano omawiać – jak wspominał Stanisław Pieńkowski – m.in. „technikę pracy informacyjno-wywiadowczej prowadzonej przez *SS* w Niemczech” oraz „ofiarnej pracy na rzecz Niemiec na każdym posterunku”¹⁹.

¹³ Powołano 6 osobową komisję negocjacyjną w składzie: dr Otto Ulitz (*Volksbund*), dr Hans Joachim Kohnert (*DVW*), Ludwig Wolf (*Deutscher Volksverband*) oraz z *JDP*: Heinrich Weis, Herbert Gorgon i Günther Fenner. Termin powołania nowej organizacji wyznaczono na kwiecień 1939 r. AAN, MSW, sygn. 970, Komunikat dzienny WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 21 z 26 stycznia 1939, s. 161.

¹⁴ AAN, MSZ, sygn. 2352, Sprawozdanie tygodniowe WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 42 z 20 października 1938, s. 282. Zob. szerzej: M. Cygański, *SS w polityce zagranicznej III Rzeszy w latach 1934-1945*. Warszawa-Wrocław 1975, s. 21 i n.; S. Sierpowski, *Mniejszości narodowe jako instrument polityki międzynarodowej 1919-1939*. Poznań 1986, s. 85 i n.; D. Matelski, *NSDAP w Wielkopolsce w latach 1935-1939*. „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” T. XVI, 1993, ss. 223-249.

¹⁵ M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce Centralnej w latach 1919-1939*. Łódź 1962, ss. 127-128.

¹⁶ APP, UWP, sygn. 5724, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 110 z 19 maja 1939, s. 39. W dniu 1 lipca 1939 r. Konsulat powołał sztab zbierający informacje z prasy polskiej o wystąpieniach antyniemieckich w Wielkopolsce. Akcją kierowali sekretarze Konsulatu: Hans Grzonka i Salewsky. Tamże, sygn. 5725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 151 z 10 lipca 1939, s. 33.

¹⁷ Jak wspominał Stanisław Pieńkowski, w styczniu 1939 r. odbyła się w MSW konferencja, na której rzecznik MSZ – naczelnik Wydziału Polaków Zagranicą, Władysław Józef Zaleski, nalegał „żeby ewentualny proces [członków *NSDAP* we Wrześni i Gnieźnie – D.M.] nie ujawnił zbrodniczej działalności *NSDAP*, lecz ograniczył się do ukarania winnych bez zajęcia stanowiska w stosunku do samej organizacji zbrodniczej. Różnice zdań między MSW a MSZ były duże” (S. Pieńkowski, *Auslandsorganisation der NSDAP w Polsce*. „Documenta Occupationis” T. VII, Poznań 1981, s. 104). Radykalniejsze postępowanie MSW ograniczone było również przez fakt podejmowania w lutym 1939 r. przez Komendanta Głównego Policji Państwowej gen. Józefa Kordian-Zamorskiego naczelnego dowódcy *SS* i Policji III Rzeszy Heinricha Himmlera. J. Meyszutowicz, *Czas przeszły dokonany. Wspomnienia ze służby w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w latach 1932-1939*. Przedmowa – H. Bałowski, Warszawa 1989, ss. 134-135.

¹⁸ APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc luty 1939, s. 30.

¹⁹ S. Pieńkowski, *Auslandsorganisation...*, s. 103.

Równocześnie propaganda III Rzeszy przygotowywała psychicznie Niemców do mogącej wybuchnąć wojny. W tym celu radio wrocławskie za pośrednictwem stacji wrocławskiej, gliwickiej, morawsko-ostrowskiej i królewieckiej o godz. 20¹⁵ i 22¹⁵ nadawało audycje w j. polskim poprzedzone polonezem Moniuszki z Halki. Spikerem był Helmut Benner z Kalisza. Ukazywały one Polskę jako państwo sezonowe (*Saisonstaat*) – sztuczny i niesprawiedliwy dla Niemców twór traktatu wersalskiego, które nie przestrzegało umów międzynarodowych (np. wypowiedzenie traktatu mniejszościowego), pozwalało na prześladowanie mniejszości niemieckiej. Ponownie zaczęto określać Polskę jako odwiecznego wroga²⁰.

Na terenie Wielkopolski w marcu 1939 r. zaczęto rozpowszechniać filmy propagandowe, książki i broszury o tematyce antypolskiej. W budynku Niemieckiego Konsulatu Generalnego w Poznaniu wyświetlano rzekomo dokumentalne filmy pt. *Krwawiące Niemcy (Blutendes Deutschland)*, *Miecz pokoju (Das Schwert des Friedens)*, *Lata rozstrzygnięć (Jahre der Entscheidung)*, *Z tamtej strony Wisły (Jenseites der Weichsel)* propagujące idee NSDAP oraz osiągnięcia ekonomiczno-socjalne III Rzeszy. W podtekście występowały liczne akcenty rasistowskie i militarystyczne, a także sugestie rewizji granicy polsko-niemieckiej²¹.

Również działające w Poznaniu *Historische Gesellschaft* i w Bydgoszczy *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft* włączyły się w działania propagujące ruch narodowosocjalistyczny, rozwijając utylitarne badania w zakresie historii, archeologii, historii sztuki i etnografii. Przewodowali w tym Kurt Lück, Alfred Lattermann, Victor Kander i Walter Kuhn, którzy publikowali na łamach wydawanego w Poznaniu „*Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift in Polen*”. Publikacje te miały na celu udokumentowanie niemieckiego charakteru zachodnich kresów II Rzeczypospolitej oraz wykazanie wyższości kultury germańsko-niemieckiej nad słowiańsko-polską²².

Przez konsulat w Poznaniu sprowadzane były z Gdańska broszury i materiały propagandowe o wybitnie antypolskiej tematyce, jak np. *Obrachunek z Polską (Abrechnung mit Polen)*, *Prawdziwa twarz Polaków (Das wahre Gesicht Polen)*, *Napastliwa Polska (Raubstaat Polen)*, *Polacy czy »Polaczki« (Polen*

²⁰ APP, UWP, sygn. 5725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 150 z 8 lipca 1939, (s. 29) i nr 183 z 17 sierpnia 1939, (s. 221); CAW, GISZ, sygn. I 302.4.2163, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 33 z 19 sierpnia 1939, s. 7; „Polonia” z 24 kwietnia 1939 (art. pt. *Wrocław ośrodkiem propagandy wśród mniejszości niemieckiej w Polsce*); T. Szarota, *Stereotyp Polski i Polaków w oczach Niemców podczas II wojny światowej*. „Kwartalnik Historyczny »Sobótka«” nr 2/1978, ss. 191-219; D. Mazurczak, *Wybuch II wojny światowej w zachodnioniemieckiej literaturze pięknej*. W: *Polacy i Niemcy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*. Studia ofiarowane prof. Januszowi Pajewskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin. Pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1987, s. 437; Z. Dworecki, *Mniejszość niemiecka w Poznaniu w latach II Rzeczypospolitej*. „Kronika Miasta Poznania” nr 1-2/1992, s. 61.

²¹ Zob. A. Chodubski, *Główne założenia polityki kulturalnej w Wolnym Mieście Gdańsku*. „Rocznik Gdański” nr 2/1984, s. 135.

²² K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*. Warszawa 1970, ss. 28 i 88; W. Kotowski, *Wybrane problemy życia kulturalnego mniejszości niemieckiej w Polsce*. W: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*. Pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1984, s. 360.

oder »Pollacken«). Głosiły one nienawiść i pogardę do Polski i Polaków, a także totalnie deprecjonowały polskość. Były one masowo konfiskowane przez policję²³. Aby temu przeciwdziałać 15 lipca 1939 r. w lokalu Niemieckiego Konsulatu Generalnego w Poznaniu utworzono bibliotekę *NSDAP*, której kierownikiem został Erik Anders. Wypożyczanie książek odbywało się za okazaniem legitymacji partyjnej²⁴.

Jednocześnie władze niemieckich organizacji politycznych, gospodarczych i kulturalno-oświatowych z polecenia radcy Ambasady III Rzeszy Ewalda Krümera, pełniącego równocześnie funkcję *Landesgruppenleiters der NSDAP in Polen*, wezwały ludność niemiecką do integracji wokół niemieckich organizacji i przedstawicielstw dyplomatycznych. Służyć temu miało rozposzczernianie tzw. 11 przykazań Niemców w Polsce²⁵.

Przeświadczenie o potęgę Rzeszy Niemieckiej wśród Niemców poznańskich było tak wielkie, że oficjalnie na zebraniach i wiecach młodzi narodowi socjaliści śpiewali „Drżą kości zmurszałe świata – dziś do nas należą Niemcy, a jutro cały świat”²⁶.

Pod wpływem haseł narodowych oraz ciągłej propagandy narodowosocjalistycznej, wśród Niemców wielkopolskich zaczęło występować zjawisko nie tylko wzmacniania postaw patriotycznych osób od lat przyznających się do narodowości niemieckiej, ale także rozpoczął się „proces regermanizacji spolonizowanych rodzin niemieckich”²⁷.

Konsolidacja ludności niemieckiej miała także za zadanie izolowanie się od ogółu społeczeństwa. Chodziło zwłaszcza o wyeliminowanie możliwości szerszej inwigilacji jej członków przez konfidentów polskiego kontrwywiadu, co mogłoby pociągnąć za sobą dekonspirację struktur informacyjno-wywiadowczych III Rzeszy w Polsce²⁸.

²³ APP, UWP, sygn. 5709-5863, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za okres październik 1938-22 sierpień 1939; A. Chodubski, *Główne założenia...*, s. 133; K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje...*, s. 87.

²⁴ APP, UWP, sygn. 5725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 170 z 1 sierpnia 1939, s. 148.

²⁵ Tamże, PZZ, sygn. 336, Zachodnia Agencja Prasowa – komunikaty 1 stycznia – 27 sierpnia 1939, komunikat nr 122 z 14 lutego 1939, s. 47; D. Matelski, *Ruch narodowosocjalistyczny w Wielkopolsce w latach 1931-1939*. „Przegląd Zachodni” nr 4/1992, s. 200; tenże, *NSDAP w Wielkopolsce...*, ss. 242-243. Ogłoszenie 11 też było reakcją samoobronną ludności niemieckiej w Polsce wobec nierealizowania przez władze polskie Deklaracji mniejszościowej z 5 listopada 1937 r. Było to wzorowane na postępowaniu kierownictwa Związku Polaków w Niemczech, które już 8 marca 1938 r., wobec odejścia władz III Rzeszy od „linii 5 listopada”, ogłosiły 5 „Prawd Polaków” (mających za zadanie podtrzymanie polskości). Zob. W. Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922-1939*. Ossolineum 1993, ss. 356-357; D. Matelski, *Niemiecka polityka mniejszościowa a „linia 5 listopada” w ocenie Ambasady RP w Berlinie (5 listopad 1937 – 28 styczeń 1938)*. „Przegląd Zachodni” nr 5-6/1990, ss. 198-206.

²⁶ F.W. Forester, *Niemcy a Europa*. Warszawa – Katowice – Wilno – Lublin 1939, s. 366.

²⁷ AAN, MSW, sygn. 1007, s. 9 in.; J. Winiewicz, *Mobilizacja sił niemieckich w Polsce*. Warszawa 1939, ss. 47-50, 70-77, 82 i 102; J. Majewski, *Drogi i bezdroża niemieckiej spółdzielczości w Polsce 1919-1939*. Poznań 1989, s. 102.

²⁸ Zob. szerzej: L. Gondek, *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933-1939*. Warszawa 1971, ss. 276-301; H. Dominiczak, *Granica polsko-niemiecka 1919-1939. Z dziejów formacji granicznych*. Warszawa 1975.

TABELA 1

Ruch graniczny w województwie poznańskim w okresie styczeń-lipiec 1939 r.

Miesiąc	Ruch graniczny					
	z II RP do III Rzeszy				legalny z III Rzeszy do II RP	
	legalny		nielegalny		liczbowo	różnica
liczbowo	różnica	liczbowo	różnica			
I	26 370	+ 2 070	175	- 175	22 238	+ 2 588
II	24 000	- 300	177	- 173	19 996	+ 346
III	30 729	+ 6 429	415	+ 65	25 435	+ 5 785
IV	26 682	+ 2 382	282	- 68	22 820	+ 3 170
V	20 794	- 3 506	642*	+ 292	15 633	- 4 017
VI	21 350	- 2 950	298	- 52	14 200	- 5 450
VII	20 065	- 4 235	431	+ 81	17 172	- 2 478
Razem:	169 990	- 110	2 420	- 30	137 494	- 56
Średnio	24 284	24 300	346	350	19 642	19 650

Uwagi: *w tym ok. 370 z powiatu Nowy Tomyśl

Źródło: APP, UWP, Raporty miesięczne Straży Granicznej w woj. poznańskim do wojewody poznańskiego o ruchu granicznym, sygn. 5713, ss. 19, 55, 91-92, sygn. 5721, ss. 24, 57 i 84.

W kwietniu zaczęto wprowadzać tzw. małą mobilizację, powołując na kilkudniowe przeszkolenia rezerwistów. Spowodowało to nasilenie się trwających od października mniej lub bardziej masowych i zorganizowanych ucieczek młodzieży niemieckiej do Rzeszy. Obawiano się nagłej branki poborowych. Od stycznia do czerwca 1939 r. zbiegło z województwa poznańskiego według obliczeń Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu 2 628 osób. Wydział Narodowościowy MSW, powołując się na dane policji, szacował zbiegłych z Wielkopolski Niemców na 2 413 osób. Natomiast Straż Graniczna podawała 2 420 osób (zob. tabela 1). Jak widać z powyższych wyliczeń, władze państwowe na ogół podawały zbieżne dane, co świadczy o ich dobrej orientacji. W lipcu i sierpniu 1939 r. zbiegło z woj. poznańskiego nie mniej niż 299 Niemców (Straż Graniczna, licząc również kobiety i dzieci, szacowała zbiegów w lipcu na nie mniej niż 431 osób). Natomiast dowódca Okręgu Korpusu VII w sprawozdaniu za okres 20-26 sierpnia podał liczbę 572 osób²⁹.

²⁹ B. Polak mylnie odniósł liczbę 572 osób jedynie do tygodnia sprawozdawczego (B. Polak, *Udział ludności cywilnej w obronie Wielkopolski 1939*. Koszalin 1989, s. 28). Natomiast dane wojskowe odnosi się prawdopodobnie do okresu po ostatnim zbiorczym spisie zbiegłych za okres styczeń-czerwiec 1939 r. Nie ma w tym względzie jasności, ponieważ sprawozdanie nie precyzuje, jakiego okresu dane dotyczą. Jednak w pozostałych meldunkach z lipca i sierpnia 1939 r. informacje zbiorcze o zbiegach narodowości niemieckiej nie występują. Zob. CAW, GISZ, sygn. 302.4.2163, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 28 z 15 lipca 1939, nr 29 z 22 lipca 1939, nr 30 z 29 lipca 1939, nr 31 z 5 sierpnia 1939, nr 32 z 12 sierpnia 1939, nr 33 z 19 sierpnia 1939; tamże, Kampania wrześniowa 1939, sygn. II/13/9, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 34 z 26 sierpnia 1939; tamże, CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, Sprawozdanie tygodniowe WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 29 z 21 VII 1939, s. 347a, nr 30 z 28 VII 1939, s. 358, nr 31 z 4 VIII 1939, s. 368, nr 32 z 11 VIII 1939, s. 380, nr 33 z 18 VIII 1939, s. 390a i nr 34 z 25 VIII 1939, s. 402a.

TABELA 2

Uciezki Niemców z województwa poznańskiego do III Rzeszy w okresie styczeń – sierpień 1939 r.

Lp.	Powiat	Liczba zbiegłych do Niemiec w 1939 r.					
		w okresie I – VI 1939 r.				obl. własne za VII – VIII 1939 r.	
		dane wojewody		dane WN MSW		liczbowo	%
		liczbowo	%	liczbowo	%		
1	Chodzież	159	6,0	---	---	28	9,4
2	Czarnków	51	1,9	51	2,1	24	8,0
3	Gniezno	48	1,8	48	2,0	32	10,7
4	Gostyń	30	1,1	30	1,2	3	1,0
5	Jarocin	5	0,2	5	0,2	---	---
6	Kalisz	12	0,5	12	0,5	2	0,7
7	Kępno	134	5,1	134	5,6	15	5,0
8	Koło	37	1,4	37	1,5	2	0,7
9	Konin	800	30,4	800	33,2	6	2,0
10	Kościan	5	0,2	5	0,2	5	1,7
11	Krotoszyn	34	1,3	34	1,4	9	3,0
12	Leszno	189	7,2	169	7,0	69	23,1
13	Międzychód	65	2,5	65	2,7	41	13,7
14	Mogilno	29	1,1	---	---	---	---
15	Nowy Tomyśl	447	17,0	447	18,6	4	1,3
16	Oborniki	27	1,0	27	1,1	---	---
17	Ostrów	62	2,3	68	2,8	2	0,7
18	Poznań	14	0,5	14	0,6	5	1,7
19	Rawicz	154	5,9	161	6,7	---	---
20	Śrem	5	0,2	6	0,2	4	1,3
21	Szamotuły	17	0,7	17	0,7	11	3,7
22	Turek	120	4,6	120	5,0	8	2,6
23	Wągrowiec	12	0,5	---	---	5	1,7
24	Wolsztyn	145	5,5	145	6,0	20	6,7
25	Września	12	0,5	12	0,5	---	---
26	Żnin	15	0,6	6	0,2	4	1,3
Razem:		2 628	100,0	2 413	100,0	299	100,0

Źródło: APP, UWP, sygn. 5725, s. 22; AAN, MSW dopływy, sygn. 1054, s. 12 oraz obliczenia własne na podstawie komunikatów dziennych wojewody poznańskiego nr 144 – 187 (1 lipiec – 22 sierpień 1939), APP, UWP, sygn. 5724 – 5725 oraz CAW, GISZ, sygn. 302. 10. 24.

Najwięcej Niemców w pierwszym półroczu 1939 r. uciekło z powiatów Konin i Nowy Tomyśl, natomiast najniższy odsetek wykazywały powiaty Jarocin, Kościan i Śrem (zob. tabela 2). Obliczenia własne przeprowadzone na podstawie komunikatów dziennych wojewody poznańskiego, Wydziału Narodowościowego MSW oraz sprawozdań tygodniowych DOK VII w Poznaniu za lipiec – sierpień 1939 r. pozwoliły na stwierdzenie, iż najwięcej Niemców zbiegłych do III Rzeszy pochodziło z powiatów: Leszno, Międzychód, Gniezno, Chodzież, Czarnków, Wolsztyn i Kępno. Potwierdza to dotychczasowe ustalenia historiografii polskiej, iż najwięcej Niemców zbiegło z powiatów nadgranicznych Rzeczypospolitej.

TABELA 3

Pozbawienie obywatelstwa polskiego Niemców z województwa poznańskiego zbiegłych do III Rzeszy od stycznia 1939 r.

Lp.	Powiat	Pozbawienie obywatelstwa na mocy rozporządzenia wojewody poznańskiego z dnia					
		5 VIII	12 VIII	19 VIII	26 VIII	Razem	%
1	Chodzież	–	–	–	–	–	–
2	Czarnków	–	15	62	15	92	6,7
3	Gniezno	10	–	–	–	10	0,7
4	Gostyń	6	–	4	9	19	1,4
5	Jarocin	1	–	–	–	1	0,1
6	Kalisz	8	–	2	25	35	2,6
7	Kępno	2	3	–	37	42	3,1
8	Koło	–	–	2	–	2	0,2
9	Konin	26	20	86	29	161	11,8
10	Kościan	2	–	3	4	9	0,7
11	Krotoszyn	43	2	3	20	68	5,0
12	Leszno	22	58	5	24	109	8,0
13	Międzychód	4	5	15	4	28	2,0
14	Mogilno	–	–	–	–	–	–
15	Nowy Tomyśl	121	–	92	262	475	34,8
16	Oborniki	–	2	3	5	10	0,7
17	Ostrów	1	12	–	59	72	5,3
18	Poznań m.	–	–	–	2	2	0,2
19	Poznań p.	–	–	–	12	12	0,9
20	Rawicz	7	18	14	21	60	4,4
21	Śrem	1	–	1	1	3	0,2
22	Szamotuły	6	19	–	7	32	2,3
23	Turek	2	–	–	18	20	1,4
24	Wągrowiec	–	–	–	–	–	–
25	Wolsztyn	39	–	35	17	91	6,7
26	Września	5	–	5	1	11	0,8
27	Żnin	–	–	–	–	–	–
Razem:		306	154	332	572	1 364	100,0

Źródło: CAW, GISZ, sygn. 302.4.2163, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 31 z 5 VIII 1939, nr 32 z 12 VIII 1939, nr 33 z 19 VIII 1939; tamże, Kampania wrześniowa 1939, sygn. 11/13/9, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 34 z 26 VIII 1939.

Akcjami przerzutowymi przez „zieloną granicę” kierowali m.in.: *Kreisleiter JDP* w Nowym Tomyślu Fritz Zeger, *Kreisleiter NSDAP* Heinrich Eimter-Baumer i *Ortsleiter NSDAP* w Poznaniu Wolfgang Vogt, a także nauczyciele Gustaw Harlos z Leszna i Friedrich Stückmann ze Święciechowy pow. Leszno (działacz *JDP*)³⁰.

³⁰ W akcji tej uczestniczyli także: Paul Herman, Marta Reimann, Ernst Friedrich z Nowego Tomyśla, Willi Drescher z Łęczna, Arnold Schwudke z Przychodzka, Herman Gabauer i Herbert Lohde ze Starego Folwarku, Fritz Rykow – leśniczy z Prądówki, Artur Runge z Goli, Erwin Noak z Błońska (pow. wolsztyński), Ewald Rosenau i Oskar Fechner z Paproci, Liedke z Jastrzębska Starego oraz Willi Fechner z Szarki (pow. nowotomyski). „Kurier Poznański” z 14 lipca 1939, s. 5; S. Pieńkowski, *Auslandsorganisation...*, s. 105; D. Matejski, *Ruch narodowosocjalistyczny...*, s. 195 in.

TABELA 4
Aresztowania Niemców w Wielkopolsce w okresie styczeń-sierpień 1939 r.

Miesiąc	Aresztowania za zniewagę						Aresztowania za			Razem
	prezydenta RP	rządu RP	narodu pol.	barw RP	wojska pol.	państwa pol.	rozpowszechnianie fałsz. wiad.	szpiegostwo	nielegaln. pos. broni	
I	–	1	–	–	–	–	1	–	–	2
II	–	–	1	–	–	–	3	–	–	4
III	–	–	–	–	–	–	20	–	–	20
IV	1	1	44	–	–	–	77	1	4	128
V	–	–	4	1	1	–	85	–	2	93
VI	–	1	8	–	2	1	8	–	–	20
VII	–	2	3	–	1	–	15	–	3	24
VIII	–	1	7	–	–	2	21	2	1	34
Razem	1	6	67	1	4	3	230	3	10	325
%	0,3	1,8	20,7	0,3	1,2	0,9	70,8	0,9	3,1	100,0

Źródło: APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za kwiecień 1939, s. 73; tamże, sygn. 5724-5725, Komunikaty dzienne wojewody poznańskiego nr 76-187 (1 styczeń – 22 sierpień 1939); CAW, GISZ, sygn. 302.10.23 – 302.10.24. Komunikaty dzienne MSW za 1 stycznia – 25 sierpnia 1939 r.; „Posenener Tageblatt” z 10 stycznia i 15 czerwca 1939.

W skali kraju miały opuścić nielegalnie granice II RP aż 90 073 osoby, co stanowiłoby ponad 10% ogółu Niemców zamieszkałych w Polsce, „dla przyjsia z pomocą *Wehrmachtowi* i różnym formacjom *SS* zarówno w charakterze informatorów w ostatnim okresie przygotowania agresji przez Niemcy, jak i terenowych przewodników po rozpoczęciu wojny”³¹.

Na podstawie ustawy o obywatelstwie polskim z 31 sierpnia 1938 r.³², władze wojewódzkie w Poznaniu do 19 czerwca 1939 r. skierowały do MSW 620 wniosków³³, a do 25 sierpnia 1939 r. pozbawiły nie mniej niż 1 364 Niemców zbiegłych do III Rzeszy³⁴ obywatelstwa polskiego (zob. tabela 3).

Opór ludności niemieckiej wobec władz i wrogość do Polaków przejawiała się także poprzez uprawianie tzw. propagandy szeptanej, zniewagi: narodu i państwa polskiego, wojska, barw Rzeczypospolitej, prezydenta i rządu RP. Za powyższe wykroczenia aresztowano 325 osób w skali województwa poznańskiego (zob. tabela 4). Największe nasilenie aresztowań przypadło na miesiąc kwiecień i maj 1939 r. Najniższy odsetek aresztowanych zanotowano w styczniu i lutym. W pozostałych miesiącach aresztowano od 20 do 34 osób. Jak pisał wojewoda poznański do MSW: „Niemcy w okresie sprawozdawczym żyli w przekonaniu, że Rzesza Niemiecka upomni się o nich”³⁵.

³¹ C. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera...*, s. 241.

³² Dz. U. RP, nr 80/1938.

³³ AAN, MSW, sygn. 1021, Materiały w sprawie pozbawienia obywatelstwa polskiego osób, które nielegalnie wyciągowały do Niemiec w 1939 r., s. 13.

³⁴ Według R. Staniewicza, od 15 lipca do 16 sierpnia 1939 r. miano wszcząć postępowanie w sprawie 6 375 osób zbiegłych do Rzeszy w obawie przed służbą wojskową. R. Staniewicz, *V kolumna niemiecka w Polsce w 1939 roku. W: Irredenta i prowokacje. Z dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce*. Poznań – Warszawa 1959, s. 223. Jednak autor nie podaje źródła informacji.

³⁵ APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za kwiecień 1939, s. 72.

Antypolskie nastawienie Niemców wielkopolskich przejawiało się przede wszystkim w zwalnianiu Polaków z pracy, w bójkach z Polakami, bojkocie świadczeń na rzecz Wojska Polskiego, przechowywaniu bilonu srebrnego i złotego (traktowanego jako kruszec), bojkocie sklepów polskich oraz wstrzymywaniu sprzedaży płodów rolnych. W okresie styczeń – sierpień 1939 r. w Wielkopolsce incydentów takich było ogółem 41, z tego aż 15 dotyczyło przechowywania bilonu złotego i srebrnego, 8 organizowania uciezek do Niemiec, 7 uprawiania propagandy na rzecz Niemiec, 3 wypadków zwalniania Polaków z pracy, po 2 przypadki wypłaty wkładów bankowych oraz wstrzymania sprzedaży płodów rolnych, po 1 przypadku pobicia Polaków, bojkotu świadczeń na rzecz Wojska Polskiego, wypłat 2-miesięcznych pensji Niemcom oraz bojkotu sklepów polskich³⁶. Tak niska liczba incydentów antypolskich spowodowana była restrykcyjną polityką władz wojewódzkich w Poznaniu oraz wrogim stosunkiem społeczeństwa polskiego, co potwierdzają w swych sprawozdaniach władze wojskowe³⁷.

Nie wszyscy jednak Niemcy byli wrogo nastawieni do II Rzeczypospolitej. Świadczyła o tym choćby spontaniczna akcja zbierania pieniędzy na Fundusz Obrony Narodowej, na który do maja 1939 r. ludność niemiecka z województwa poznańskiego wpłaciła 124 900 zł (z tego 6 tys. banki, 3 560 przemysł, 5 740 drobni rolnicy, 80 540 ziemiaństwo, 340 spółdzielnie, 5 380 kupcy i rzemieślnicy oraz 5 340 robotnicy), a na Pożyczkę Obrony Przeciwlotniczej 694 554 zł, tj. 8,28% wszystkich wpłat w skali woj. poznańskiego (podczas kiedy Niemcy stanowili 7,9% ogółu mieszkańców Wielkopolski)³⁸. Przeprowadzona w tabeli 5 analiza danych zaczerpniętych ze statystyk Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu pozwala na porównanie stosunku społeczeństwa Wielkopolski narodowości polskiej, niemieckiej i żydowskiej do problemu obronności państwa. Ogółem w skali województwa zadeklarowano 19 682 506 zł, z czego Polacy – 17 585 256 zł (89,35%), Żydzi – 595 210 zł (3,02%) i Niemcy 1 502 040 zł (7,63%). Na dzień 1 maja subskrypcję zrealizowano w 42,64% (8 393 231 zł), z tego Polacy wpłacili 7 319 059 zł (87,20% ogółu wpłat), Żydzi – 379 518 zł (4,52% ogółu wpłat), a Niemcy – 694 654 zł (8,28% ogółu wpłat) – zob. kolumna 9, 13

³⁶ APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za kwiecień 1939, s. 73; tamże, sygn. 5724-5725, Komunikaty dzienne wojewody poznańskiego nr 76-187 (1 stycznia – 22 sierpnia 1939); CAW, GISZ, sygn. 302.10.23 – 302.10.24, Komunikaty dzienne MSW za 1 stycznia – 25 sierpnia 1939.

³⁷ Jak relacjonował dowódca Okręgu Korpusu VII w Poznaniu: „Wśród ludności niemieckiej na terenie Okręgu Korpusu – wobec dalszej naprężonej sytuacji, represji władz i wrogiego nastawienia opinii polskiej oraz bojkotu gospodarczego, stosowanego systematycznie przez miejscowe społeczeństwo – zaznacza się silne podenerwowanie i opadnięcie nastrojów. Próby wznowienia działalności organizacji niemieckich, czynione przez przywódców ruchu niemieckiego, nie odnoszą skutków i większość Niemców wstrzymuje się od uczęszczania na zebrania i brania udziału w życiu zbiorowym”. (CAW, GISZ, sygn. I 302.4.2163, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 29 z 22 lipca 1939, ss. 3-4). A także: „Ostre i bezwzględne represje władz i wrogie nastawienie ludności polskiej, utrzymują wśród miejscowych Niemców nadal psychozę obawy i niepewności”, tamże, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 32 z 12 sierpnia 1939, s. 4.

³⁸ APP, UWP, sygn. 5723, Komunikaty dzienne wojewody poznańskiego nr 98 z 4 maja 1939, s. 155 i nr 102 z 9 maja 1939, s. 191.

TABELA 5

Stan subskrypcji Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej w województwie poznańskim na dzień 1 maja 1939 r.

Lp.	Powiat	ogółem				Polacy						Żydzi		
		subskrybowano	wplacono	% wpląt	subskrybowano		wplacono		subskrybowano		wplacono			
					liczbowo	%	liczbowo	%	liczbowo	%	liczbowo	%		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
1	Chodzież	247.726	133.476	53,88	215.136	86,85	122.970	92,13	1.270	0,51	570	0,43		
2	Czarnków	145.720	69.781	47,89	121.360	83,28	58.252	83,48	7.280	5,00	2.960	4,24		
3	Gniezno	734.020	300.000	40,87	730.180	99,47	298.360	99,46	220	0,03	220	0,07		
4	Gostyń	559.720	271.604	48,51	523.420	93,52	247.294	91,05	40	0,01	40	0,01		
5	Jarocin	632.000	211.000	33,39	605.760	95,85	191.100	90,57	3.540	0,56	1.500	0,71		
6	Kalisz	1.421.000	480.000	33,78	1.369.000	96,34	318.300	66,32	47.000	3,31	160.000	33,33		
7	Kępno	424.960	251.859	59,27	411.620	96,86	246.923	98,04	8.420	1,98	3.113	1,24		
8	Koło	420.000	206.000	49,05	281.320	66,98	153.816	74,67	112.480	26,78	39.512	19,18		
9	Konin	415.120	142.020	34,21	294.020	70,83	98.006	69,01	85.540	20,61	29.500	20,77		
10	Kościan	758.380	429.726	56,66	703.000	92,70	407.156	94,75	400	0,05	170	0,04		
11	Krotoszyn	481.040	265.883	55,27	431.800	89,76	240.263	90,37	620	0,13	620	0,23		
12	Leszno	428.640	241.284	56,29	368.800	86,04	208.380	86,36	7.700	1,80	3.065	1,27		
13	Międzychód	195.700	86.816	44,36	174.180	89,00	78.816	90,78	---	---	---	---		
14	Mogilno	349.940	200.011	57,15	314.860	89,98	183.252	91,62	5.860	1,67	3.600	1,80		
15	Nowy Tomyśl	516.200	275.538	53,38	470.380	91,12	259.018	94,00	7.400	1,44	3.920	1,43		
16	Oborniki	368.320	192.954	52,39	336.060	91,24	163.948	84,97	4.060	1,10	1.490	0,77		
17	Ostrów	515.240	231.946	45,02	460.780	89,43	207.351	89,39	7.420	1,44	2.567	1,11		
18	Poznań m.	7.253.000	2.617.000	36,08	6.299.940	86,86	2.189.000	83,64	197.060	2,72	85.000	3,25		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
19	Poznań p.	425.470	213.676	50,22	386.550	90,85	197.403	92,38	820	0,19	265	0,13
20	Rawicz	426.400	206.405	48,41	403.240	94,57	196.503	95,20	4.540	1,06	2.652	1,29
21	Śrem	292.800	153.883	52,55	281.120	96,01	148.329	96,39	1.000	0,34	645	0,42
22	Środa	463.640	308.021	66,43	428.740	92,47	291.327	94,58	5.440	1,17	4.048	1,31
23	Szamotuły	520.420	203.412	39,09	442.680	85,06	170.079	83,61	39.540	7,60	18.068	8,88
24	Turek	359.440	116.305	32,36	304.260	84,65	96.446	82,93	40.120	11,16	13.100	11,26
25	Wągrowiec	274.970	135.527	49,29	228.150	82,97	119.907	88,47	2.320	0,85	780	0,58
26	Wolsztyn	178.360	59.450	33,33	152.480	85,49	48.967	82,37	540	0,30	540	0,91
27	Września	521.320	243.686	46,74	501.540	96,21	237.086	97,29	3.720	0,71	1.240	0,51
28	Żnin	352.960	145.968	41,35	344.880	97,71	140.807	96,46	860	0,24	333	0,23
Razem:		19.682.506	8.393.231	42,64	17.585.256	89,35	7.319.059	87,20	595.210	3,02	379.518	4,52

CD. TABELI 5

Lp.	Niemcy				Polacy				Żydzi				Niemcy				% wpłat do subs.									
	subskrybowano		wpłacono		%		Saldo		%		wpi.		%		Saldo		%		Polacy		Żydzi		Niemcy			
	liczbowo	%	liczb.	%	subs.	wpi.	%	subs.	wpi.	%	subs.	wpi.	%	subs.	wpi.	%	subs.	wpi.	%	Saldo	%	Saldo	%	Saldo	%	
	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29										
1	31.320	12,64	9.936	7,44	86,85	92,13	+5,28	0,51	0,43	-0,08	12,64	7,44	-5,20	57,16	44,88	31,72										
2	17.080	11,72	8.569	12,38	83,28	83,48	+0,20	5,00	4,24	-0,76	11,72	12,28	+0,56	48,00	40,66	50,17										
3	3.620	0,50	1.420	0,47	99,47	99,46	-0,01	0,03	0,07	+0,04	0,50	0,47	-0,03	40,86	100,00	39,23										
4	36.260	6,48	24.270	8,94	93,51	91,05	-2,46	0,01	0,01	0,00	6,48	8,94	+2,46	47,25	100,00	66,93										
5	22.700	3,59	18.400	8,72	95,85	90,57	-5,28	0,56	0,71	+0,15	3,59	8,72	+5,13	31,55	42,37	81,06										
6	5.000	0,35	1.700	0,35	96,34	66,32	-30,02	3,31	33,33	+30,02	0,35	0,35	0,00	23,25	340,42	34,00										
7	4.920	1,16	1.823	0,72	96,86	98,04	+1,18	1,98	1,24	-0,74	1,16	0,72	-0,44	59,99	36,97	37,05										
8	26.200	6,24	12.672	6,15	66,98	74,67	+7,69	26,78	19,18	-7,60	6,24	6,15	-0,09	54,68	35,13	48,37										
9	35.560	8,56	14.514	10,22	70,83	69,01	-1,82	20,61	20,77	+0,16	8,56	10,22	+1,66	33,33	34,49	40,81										
10	54.980	7,25	22.400	5,21	92,70	94,75	+2,05	0,05	0,04	-0,01	7,25	5,21	-2,04	57,92	42,50	40,74										
11	48.620	10,11	25.000	9,40	89,76	90,37	+0,61	0,13	0,23	+0,10	10,11	9,40	-0,71	55,64	100,00	51,42										
12	52.140	12,16	29.839	12,37	86,04	86,36	+0,32	1,80	1,27	-0,53	12,16	12,37	+0,21	56,50	39,80	57,23										
13	21.520	11,00	8.000	9,22	89,00	90,78	+1,78	--	--	--	11,00	9,22	-1,78	45,25	--	37,17										
14	29.220	8,35	13.159	6,58	89,98	91,62	+1,64	1,67	1,80	+0,13	8,35	6,58	-1,77	58,20	61,43	45,03										
15	38.420	7,44	12.600	4,57	91,12	94,00	+2,88	1,44	1,43	-0,01	7,44	4,57	-2,87	55,07	52,97	32,79										
16	28.200	7,66	27.516	14,26	91,24	84,97	-6,27	1,10	0,77	-0,33	7,66	14,26	+6,60	48,78	36,70	97,57										
17	47.040	9,13	22.028	9,50	89,43	89,39	-0,04	1,44	1,11	-0,33	9,13	9,50	+0,37	45,00	34,59	46,83										
18	756.000	10,42	343.000	13,11	86,86	83,64	-3,22	2,72	3,25	+0,53	10,42	13,11	+2,69	34,75	43,13	45,37										
19	38.100	8,96	16.008	7,49	90,85	92,38	+1,53	0,19	0,13	-0,06	8,96	7,49	-1,47	51,07	32,32	42,02										

	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
20	18.620	4,37	7.250	3,51	94,57	95,20	+0,63	1,06	1,29	+0,23	4,37	3,51	-0,86	48,73	58,41	38,94
21	10.680	3,65	4.909	3,19	96,01	96,39	+0,38	0,34	0,42	+0,08	3,65	3,19	-0,46	52,76	64,50	45,96
22	29.460	6,36	12.646	4,11	92,47	94,58	+2,11	1,17	1,31	+0,14	6,36	4,11	-2,25	67,95	74,41	42,93
23	38.200	7,34	15.265	7,51	85,06	83,61	-1,45	7,60	8,88	+1,28	7,34	7,51	+0,17	38,42	45,69	39,96
24	15.060	4,19	6.759	5,81	84,65	82,93	-1,72	11,16	11,26	+0,10	4,19	5,81	+1,62	31,70	32,65	44,88
25	44.500	16,18	14.840	10,95	82,97	88,47	+5,50	0,85	0,58	-0,27	16,18	10,95	-5,23	52,56	33,62	33,35
26	25.340	14,21	9.943	16,72	85,49	82,37	-3,12	0,30	0,91	+0,61	14,21	16,72	+2,51	32,11	100,00	39,24
27	16.060	3,08	5.360	2,20	96,21	97,29	+1,08	0,71	0,51	-0,20	3,08	2,20	-0,88	47,27	33,33	33,37
28	7.220	2,05	4.828	3,31	97,71	96,46	-1,25	0,24	0,23	-0,01	2,05	3,31	+1,26	40,83	38,72	66,87
R.	1.502.040	7,63	694.654	8,28	89,35	87,20	-2,15	3,02	4,52	+1,50	7,63	8,28	+0,65	41,62	63,76	46,25

Źródło: APP, UWP, sygn. 5723, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 102 z 9 V 1939, s. 191; AAN, MSW, sygn. 971, Komunikat dzienny MSW z życia mniejszości narodowych nr 105 z 8 V 1939, s. 158; CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, Sprawozdanie tygodniowe MSW z życia mniejszości narodowych nr 20 z 19 V 1939, s. 237a.

i 18³⁹. Natomiast stosunek wpłaconych sum do zadeklarowanych wynosił dla Polaków 41,62%, Żydów – 63,76%, a dla Niemców – 46,25% (kolumna 27-29). Średnia dla całego województwa wynosiła 42,64% (kolumna 5). Wynika z tego, iż mniejszości narodowe nie odnosiły się wrogo do RP i podważa funkcjonujące w historiografii Polski Ludowej tezy o bojkocie państwa polskiego. Jednak w realizacji zobowiązań najczęściej zamiast gotówki, wpłacano subskrybowane sumy obligacjami państwowymi.

Natomiast saldo subskrypcji, tj. różnica między procentem deklarowanych sum do ogółu deklaracji w skali Wielkopolski daje nam wynik:

	% subskrypcji	% wpłat	saldo
Polacy	89,35	87,20	– 2,15
Żydzi	3,02	4,52	+ 1,50
Niemcy	7,63	8,28	+ 0,65

Aby zmienić ten niekorzystny dla ludności polskiej wynik, władze wojewódzkie dokonały jego „poprawienia”, podając nie sumujące się dane łączne. Poprawki polegały na zaniżeniu subskrypcji Polaków o 607 770 zł oraz zawyżeniu subskrypcji Żydów o tę sumę, a także zmieniono sumę wpłat (Polakom zaniżono o 61 560 zł, a Żydom o tę sumę podwyższono) co dało wyniki:

	zadeklarowano	wpłacono	% sumy zadeklarowanej
Polacy	16 977 486 zł	7 257 499 zł	42,75
Żydzi	1 202 980 zł	441 078 zł	36,67
Niemcy	1 502 040 zł	694 654 zł	46,25

W przypadku wykrycia przez władze zwierzchnie „poprawek” w odniesieniu do Żydów, można było wytłumaczyć je np. błędem maszynistki (36,67% zamiast 63,76%). Poprawione wyniki mogły dać lepsze samopoczucie Polakom, którzy pod względem stosunku sum wpłaconych do zadeklarowanych na Pożyczkę Obrony Przeciwlotniczej (POP) nie zajmowali już ostatniej pozycji.

Tak poważne finansowo zaangażowanie się mniejszości narodowych w lożenie na obronność Polski oznaczało, iż przez dwadzieścia lat państwowości udało się przywiązać element narodowościowo obcy do Rzeczypospolitej. Zaangażowanie się Niemców Wielkopolskich w POP świadczyło także o braku akceptacji ustroju wewnętrznego III Rzeszy. Rozumieli oni, iż totalitarne państwo Hitlera nie pozwoliłoby na kontynuowanie różnych form aktywności, w tym zwłaszcza działających w latach 1919-1939 w Rzeczypospolitej Polskiej partii, związków i stowarzyszeń niemieckich, które nie uznawały przewodniej roli *NSDAP* i ideologii nazistowskiej. Obawy te potwierdziły się we wrześniu 1939 r.⁴⁰

³⁹ B. Polak, powołując się na „Dziennik Poznański” z 4 maja 1939 i „Orędownik Gostyński” z 17 maja 1939 podał, iż do 30 kwietnia 1939 w województwie poznańskim sami Polacy wpłacili aż 24 742 370 zł. Zob. B. Polak, *Udział...*, ss. 33-24; tenże, *Spółczesność Wielkopolski w obliczu zagrożenia niemieckiego* (kwiecień-sierpień 1939). W: *Wielkopole w wojnie obronnej 1939 r.* Pod red. P. Bauera, Kościan 1975, ss. 51 i 71-72 (przyp. 20).

⁴⁰ Po zajęciu Wielkopolski, władze okupacyjne poinformowały czołowych działaczy niemieckich, iż nie uzyskają zgody na reaktywowanie swych partii i stowarzyszeń, ponieważ „dla

3. SUKCESY I PORAŹKI POLSKIEJ POLITYKI NARODOWOŚCIOWEJ W WIELKOPOLSCE W 1939 ROKU

Ochłodzenie stosunków na linii Warszawa-Berlin wiosną 1939 r., wpłynęło na zmianę polityki polskich władz administracyjnych wobec mniejszości niemieckiej. Bardziej stanowczo niż dotychczas zaczęto respektować obowiązujące prawodawstwo. Na ogół postępowanie władz mieściło się w wytyczonej przez J. Piłsudskiego polityce „rządów sprawiedliwych, ale mocnych” wobec Niemców⁴¹. Wyjątek, jak już wspomniano, stanowili wojewodowie poznański Ludwik Bociański i śląski Michał Grażyński⁴².

Polityka narodowościowa wojewody poznańskiego znacznie odbiegała od ogólnych wytycznych MSW⁴³, które nakazywały jedynie zwalczanie tendencji irredentystycznych. Natomiast wojewoda Bociański postanowił zdławić niemieckie życie w Wielkopolsce oraz repolonizować ludność labilną narodowo.

Instrukcjami wewnętrznymi do starostów powiatowych i grodzkich nakazał wojewoda poznański administracyjne ograniczenie wszelkich swobód obywatelskich, podając jako przyczynę wzgląd na bezpieczeństwo państwa. Administracja państwowa odmawiała wydawania zezwoleń na wiece i zgromadzenia, a także na przeprowadzenie statutowych zebrań niemieckich organizacji społecznych, gospodarczych, sportowych i partii politycznych.

Psychoza wojenna oraz obawy o niekorzystny dla Rzeczypospolitej tok wydarzeń, panujące w społeczeństwie polskim, znalazły swój upust w licznych incydentach antyniemieckich, które przejawiały się przede wszystkim w organizowaniu zgromadzeń i wieców patriotycznych, prowokowaniu bójek z Niemcami, wybijaniu szyb w domach i instytucjach niemieckich, wypisywaniu napisów antyniemieckich, zamalowywaniu szyldów w j. niemieckim, niszczeniu mienia niemieckiego, a także znieważaniu głowy państwa niemieckiego. Ogółem w skali województwa poznańskiego miało miejsce 345 takich incydentów, z tego aż 241 dotyczyło wybijania szyb w domach i instytucjach niemieckich, 30 razy umieszczono na budynkach napisy antyniemieckie, 29 razy zamalowano napisy na instytucjach niemieckich, 15 razy zniszczono

Niemców istnieje tylko jednak partia narodowosocjalistyczna”. „Posener Tageblatt” z 22 września 1939. Zob. szerzej: S. Nawrocki, *Hitlerowska okupacja Wielkopolski w okresie zarządu wojskowego. Wrzesień – październik 1939 r.* Poznań 1966; D. Matelski, *Ludność niemiecka w Kraju Warty (1939-1945)*. W: *Polska-Niemcy – mniejszość niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość i terażniejszość*. Pod red. A. Saksona.

⁴¹ Zob. C. Madajczyk, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym*. „Dzieje Najnowsze” nr 3/1972, s. 144; zob. szerzej: A. Chojnowski, *Rząd polski wobec problemu mniejszości niemieckiej w latach 1926-1939*. „Zapiski Historyczne” T. XLIV, z. 1, 1979, ss. 67-89.

⁴² Jak wspominał szef polskiej dyplomacji „wojewodowie, w szczególności śląski i poznański, jakby rywalizowali ze sobą, wydając zarządzenia mało skuteczne, jeśli chodzi o zagadnienia mniejszości w prowincjach zachodnich, dostarczające natomiast stawy dla propagandy niemieckiej. Byłem wobec tych wystąpień, mimo kilkakrotnych interwencji, dość bezsilny”. J. Beck, *Ostatni raport*. Przedmową poprzedził M. Wojciechowski, Warszawa 1987, s. 175.

⁴³ Okólnik MSW z 28 maja 1939 polecał: „W stosunku do mniejszości niemieckiej, tak wobec osób fizycznych, jak i prawnych, stosować należy wszelkie prawem przewidziane restrykcje”. AAN, MRiRR, sygn. 149, Okólnik MSW z 28 maja 1939, brak paginacji. Z. Wartel, *Polityka rządu polskiego wobec mniejszości niemieckiej w latach 1918-1939*. Poznań 1975 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Bibliotece Głównej UAM, sygn. 301803 II), s. 150 i n.

mienie osób narodowości niemieckiej, 10 razy dopuszczono się obrazy kanclerza Hitlera, tyleż samo było przypadków pobicia Niemców przez członków Stronnictwa Narodowego (SN), 8 razy zorganizowano masowe demonstracje antyniemieckie oraz 2 razy SN dopuściło się prowokacji, m.in. poprzez zamalowanie godła RP na urzędach państwowych. Największe nasilenie wystąpień antyniemieckich miało miejsce w maju 1939 r. – aż 135 przypadków, tj. 39,13% ogółu incydentów⁴⁴.

Brutalne postępowanie wobec ludności niemieckiej przejawiało się także w poczynaniach wielu przedstawicieli Wojska Polskiego. Zjawisko to nabrało tak szerokiego zasięgu, że już w kwietniu 1939 r. w specjalnym piśmie I wiceminister Spraw Wojskowych gen. Janusz Głuchowski nakazał, aby wojskowi (zawodowi i poborowi) w stosunku do Niemców „występowali zawsze z godnością, taktownie i poprawnie i by stosunek ich do tych obywateli nie był prowokujący”⁴⁵. Zachowaniu społeczeństwa sprzyjała represyjna polityka mniejszościowa władz wojewódzkich w Poznaniu, a zwłaszcza tolerowanie wystąpień antyniemieckich przez wojewodę L. Bociańskiego⁴⁶.

Wykorzystując przepisy o granicach państwa, władze administracyjne w czerwcu 1939 r. przystąpiły do wysiedlania z pasa granicznego (do 30 km od granicy polsko-niemieckiej) Niemców zaangażowanych w działalność polityczną, kulturalno-oświatową i gospodarczą mniejszości niemieckiej⁴⁷. Obszar ten zamieszkiwało ok. 86 tys. Niemców (tj. ok 45% ogółu ludności niemieckiej w województwie poznańskim)⁴⁸.

Jednocześnie przystąpiono do ograniczania wszelkich form aktywności i do likwidacji bazy ekonomicznej Niemców. Na podstawie dekretu o stowarzyszeniach z 1932 r. wojewoda poznański zawiesił lub rozwiązał: 12 oddziałów *DVW*, 12 oddziałów *JDP*, 6 oddziałów *Verein Deutscher Bauern*, 16 oddziałów

⁴⁴ APP, UWP, sygn. 5724-5725, Komunikaty dzienne wojewody poznańskiego nr 76-187 (1 stycznia – 22 sierpnia 1939); CAW, GISZ, sygn. 302.10.23, Komunikaty dzienne MSW za 1 stycznia – 25 sierpnia 1939.

⁴⁵ CAW, GISZ, sygn. I 302.4.122, Pismo I wiceministra Spraw Wojskowych gen. J. Głuchowskiego do Dowódcy OK VII w Poznaniu z 11 kwietnia 1939 (L. dz. 3538).

⁴⁶ „Sporo odprysków tej propagandy lądowało na biurkach MSZ. Daremne jednak lub mało skuteczne były interwencje i perswazje płynące z MSZ dla wyciszenia fanfaronady (...) oraz w celu przekonania władz administracyjnych, wśród których wyróżniali się pod tym względem Grażyński, wojewoda śląski i Bociański, wojewoda poznański, że zachęcanie do antyniemieckich manifestacji i pogroźek niepokoi naszych aliantów w Paryżu i Londynie i żadnych praktycznych korzyści nie przynosi”. J. Meyszłowicz, *Czas przeszły dokonany...*, s. 170.

⁴⁷ Podstawą była Ustawa o granicach państwa, Dz. U. RP, nr 56/1936, poz. 397. „Posener Tageblatt” z 2 i 9 maja 1939 podał, iż starosta powiatowy w Nowym Tomyślu zarządził wydalenie z pasa granicznego 360 osób narodowości niemieckiej. Ponadto rozwiązano 11 samodzielnych organizacji sportowych w powiecie Nowy Tomyśl. APP, UWP, sygn. 5724, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 107 z 15 maja 1939, s. 12; tamże, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za czerwiec 1939, s. 111; CAW, Oddział II Sztabu Głównego WP, sygn. 13, Sprawozdanie informacyjne nr 109 z 28 czerwca 1939, s. 4; „Deutsche Tageszeitung” z 2 maja 1939; E. Guz, *Jak Goebbels przygotowywał wrzesień*. Warszawa 1969, s. 44 (przyp. 28); A. Woźny, *Problem mniejszości niemieckiej w Polsce 1938-1939 w świetle dokumentów MSW i najwyższych władz wojskowych*. „Przegląd Zachodni” nr 4/1990, s. 37 i n.

⁴⁸ Zob. E. Męclewski, *Walka graniczna trwa*. Poznań 1939, ss. 19-20.

Schulverein (i tyleż szkół prywatnych utrzymywanych przez Stowarzyszenie), 11 stowarzyszeń sportowych, *Deutscher Büchereiverein*, *Verein Deutscher Hochschüler*, *Berufshilfe*, *Historische Gesellschaft*, przytułek *Christliche Hospis*, *Posenbe Genossenschaft des Johanniter-Ordens* w Poznaniu oraz przekazał siedzibę rozwiązanego *Evangelisches Vereinshaus – Herberge zur Heimat* w Poznaniu, Związkowi Powstańców Wielkopolskich⁴⁹.

Ograniczenia dotknęły także Kościół Ewangelicko-Unijny. W dniu 18 sierpnia 1939 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zamknęło na okres do końca tegoż roku Wyższą Szkołę Teologiczną (na podstawie art. 18 ustawy z 27 lutego 1937 r. o prywatnych szkołach wyższych), pod zarzutem braku kwalifikacji wykładowców, bowiem nie posiadali oni dorobku naukowego⁵⁰. Natomiast wojewoda poznański dnia 23 sierpnia 1939 r. nakazał w ciągu trzech dni opuszczenie granic RP pastorem, którzy posiadali obywatelstwo III Rzeszy i Wolnego Miasta Gdańska⁵¹.

Również wychodząca w Wielkopolsce prasa niemiecka poddana została ścisłej kontroli władz administracyjnych i policyjnych. W związku z ostrymi atakami na politykę narodowościową wojewody Maruszewskiego, starosta grodzki w Poznaniu 13 maja 1939 r. zakazał druku organu *JDP „Der Aufbruch”*⁵². Na podstawie art. 140 *Prawa przemysłowego*, pod zarzutem uchycień sanitarno-porządkowych i dotyczących bezpieczeństwa pracy starosta powiatowy w Międzychodzie zamknął drukarnię miejscowej gazety „*Stadt und Landbote*” oraz „*Netze Zeitung*”, będącej własnością wydawcy Gerharda Buchwalda⁵³. Ponadto drukarnia „*Kupiec*” w Poznaniu wycofała się 13 maja z druku organu *JDP „Deutsche Nachrichten”*. Od 23 maja drukowano go w drukarni *DVW „Concordia”* w Poznaniu⁵⁴. Konfiskacie uległ artykuł

⁴⁹ AAN, MSW, sygn. 972, Komunikat dzienny MSW z życia mniejszości narodowych nr 144 z 23 czerwca 1939, s. 51; APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za czerwiec 1939, s. 104 i 111; CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, Sprawozdania tygodniowe WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 23 z 9 czerwca 1939, s. 277a; tamże, nr 27 z 7 lipca 1939, s. 327a; „*Monitor Polski*” z 24 lipca 1939; „*Posener Tageblatt*” z 13 i 15 sierpnia 1939; „*Deutsche Rundschau*” z 20 czerwca 1939; E. Makowski, *Kształtowanie się stosunków społeczno-politycznych w Wielkopolsce w latach 1926-1939*. Warszawa-Poznań 1979, s. 350.

⁵⁰ CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, Sprawozdanie tygodniowe WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 34 z 25 sierpnia 1939, s. 408a.

⁵¹ Wśród wydalonych byli: Otto Cornels (Witkowo pow. Gniezno) i Wilhelm Reinhold Brauer (Oborniki) z Wolnego Miasta Gdańska oraz obywatele III Rzeszy: Arthur Eichler (Tuchorka pow. Wolsztyn), Reinhold Giesel (Szamotuły), dr Johannes Gerber (Jerzykowo pow. Poznań), Hubert Hoffmann (Rychtal pow. Kępno), Karl Kuß (Zaniemyśl pow. Środa), Max Keding (Jarocin), Hermann Machert (Poniec pow. Gostyń), Werner Nieder (Osieczna pow. Leszno) i Erich Weinhold (Pisarzowice pow. Kępno). AAN, MSW, sygn. 972, Komunikat dzienny MSW z życia mniejszości narodowych nr 197 z 26 sierpnia 1939, s. 231; CAW, Kampania wrześniowa, sygn. II/13/9, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 34 z 26 sierpnia 1939, s. 6.

⁵² CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, Sprawozdanie tygodniowe WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 20 z 19 maja 1939, s. 238.

⁵³ Tamże, Kampania wrześniowa, sygn. II/13/9; Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 34 z 26 sierpnia 1939, s. 5.

⁵⁴ APP, UWP, sygn. 5724, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 114 z 24 maja 1939, s. 68; tamże, PZZ, sygn. 336, Komunikat Zachodniej Agencji Prasowej nr 62 z 27 maja 1939, s. 176.

w „Kempener Wochenblatt”, w którym zarzucono Polsce dążenie do wywołania konfliktu zbrojnego z III Rzeszą⁵⁵.

Poważnym ciosem dla pozycji ekonomicznej ludności niemieckiej była bezwzględna polityka polonizowania spółdzielczości niemieckiej. Polegała ona na administracyjnym wymuszaniu na zarządach poszczególnych spółdzielni niemieckich przyjmowania w swoje szeregi takiej liczby Polaków, aby stanowili oni co najmniej 51% członków. Odmowa wiązała się z zawieszeniem bądź rozwiązaniem spółdzielni. Skutecznym narzędziem w tej polityce była ustawa o mleczarstwie z 26 kwietnia 1936 r.⁵⁶ oraz przepisy wykonawcze do niej⁵⁷, na mocy których pod zarzutem uchybień sanitarnych i budowlanych szantażowano spółdzielców. W zasadzie nie było ku temu podstaw, ponieważ w latach 1937-1939 wszystkie spółdzielnie niemieckie w Wielkopolsce posiadały I kategorię wyrobów i I klasę czystości, które nadawała Wielkopolska Izba Rolnicza⁵⁸, a więc organ państwowy. Po odmowie przyjęcia Polaków, następowała rewizja w pomieszczeniach spółdzielczych, gdzie konfiskowano całą dokumentację, a następnie na podstawie decyzji starosty zamykano spółdzielnię. Ogółem zlikwidowano w województwie poznańskim latem 1939 r. 1 związek rewizyjny i 39 spółdzielni, w tym: 23 mleczarskie, 7 kredytowych, 5 rolno-handlowych, 4 rolnicze⁵⁹.

Ponadto odebrano spółdzielcom niemieckim koncesje na sprzedaż artykułów monopolowych, które w ciągu zaledwie kilku dni otrzymali obywatele narodowości polskiej⁶⁰.

Represje władz doprowadziły do niemal zupełnego zaniku latem 1939 r. aktywności niemieckich organizacji politycznych, sportowych, kulturalno-oświatowych i gospodarczo-zawodowych. Dotyczyło to nie tylko *NSDAP* i organizacji przy niej afiliowanych oraz propagujących nacjonalizm *DVW* i *JDP*, ale także katolików niemieckich, których trudno było posądzić o sympatię do narodowego socjalizmu. Podczas gdy do czerwca 1939 r. partie niemieckie w Wielkopolsce odbywały miesięcznie od kilkunastu do kilkadziesiątu zebrań, w których przeciętnie uczestniczyło 25-40 osób, to w lipcu i sierpniu *DVW* zorganizowało jedynie 6 zebrań, *JDP* – 5, *Deutscher*

⁵⁵ Berlin zum Schreiben Minister Chodacki an Danzig, „Kempener Wochenblatt” z 15 czerwca 1939.

⁵⁶ Dz. U. RP, nr 35/1936, poz. 272.

⁵⁷ Tamże, nr 82/1936, poz. 568-569.

⁵⁸ AAN, MSW, sygn. 972, Komunikat dzienny MSW z życia mniejszości narodowych nr 191 z 19 sierpnia 1939, s. 185; „Posener Tageblatt” z 28 lipca i 20 sierpnia 1939; „Deutsche Rundschau” z 29 lipca 1939; „Kujawischer Bote” z 19 lipca i 22 sierpnia 1939; T. Bierschenk, *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934-1939*. Kitzingen am Main 1954, s. 337 i n.; J. Majewski, *Drogi i bezdroża...*, s. 132.

⁵⁹ CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, Sprawozdanie tygodniowe WN MSW z życia mniejszości narodowych nr 29 (z 21 VII 1939, s. 347a), nr 30 (z 28 VII 1939, s. 358), nr 31 (z 4 VIII 1939, s. 368), nr 32 (z 11 VIII 1939, s. 380), nr 33 (z 18 VIII 1939, s. 390a) i 34 (z 25 VIII 1939, s. 402a); tamże, sygn. I 302.4.2163, Tygodniowy meldunek sytuacyjny DOK VII nr 33 (z 19 VIII 1939, s. 5-6), nr 34 (z 26 VIII 1939, s. 5); APP, UWP, sygn. 5725, Komunikaty dzienne wojewody poznańskiego nr 153 – 187 (12 VII – 22 VIII 1939); „Posener Tageblatt” nr 190 z 20 sierpnia 1939; „Deutsche Tageszeitung in Polen” z 20 sierpnia 1939.

⁶⁰ R. Dąbrowski, *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia (1918-1939)*. Szczecin 1977, ss. 49-50.

Volksverband – 1, a *NSDAP* i *Verband Deutscher Katholiken* żadnego⁶¹. Z organizacji gospodarczo-zawodowych już w czerwcu zaprzestął działalności *Verband für Handel und Gewerbe*, *Verband Deutscher Genossenschaften*, *Spar- und Darlehnskasse* i *Posener Handwerkerverein*, a w lipcu i sierpniu *Westpolnische Landwirtschaftliche Gesellschaft* i *Verein Deutscher Bauern*. Z organizacji kulturalno-oświatowych w czerwcu ostatnie pięć zebrań odbył jedynie *Deutscher Gesangverein*, a ze sportowych *Radfahrerverein*⁶². Przeciwno polonizacyjnej polityce narodowościowej władz wojewódzkich w Wielkopolsce w memoriale do premiera gen. Felicjana Sławoj-Składkowskiego z 13 czerwca 1939 r. protestował senator Erwin Hasbach, który w zakończeniu pisał: „Jesteśmy Niemcami i zawsze nimi pozostaniemy – jakkolwiek jesteśmy też obywatelami państwa polskiego”⁶³.

Równocześnie działania polskiego kontrwywiadu pozwoliły policji na likwidację w Wielkopolsce kilku grup informacyjno-wywiadowczych, złożonych z członków *NSDAP*, a także *JDP* i *DVW*. Za działalność antypolską przed wielkopolskimi sądami okręgowymi stanęło od stycznia do kwietnia 1939 r. 77 osób (w tym przeciwko 33 wszczęto dochodzenia prokuratorskie, a 44 aresztowano i postawiono w stan oskarżenia)⁶⁴. Jednocześnie na ławie oskarżonych znalazło się 11 Niemców zatrzymanych podczas nielegalnego przekraczania granicy⁶⁵. Aresztowanym Niemiecki Konsulat Generalny w Poznaniu przydzielił bezpłatnego obrońcę, swego zaufanego adwokata Johannes Grzegorzewskiego z Poznania⁶⁶. Oskarżycielem wyznaczony został prokurator Elzerowicz z Poznania, natomiast wyroki w imieniu RP orzekał sędzia Kuzdowicz⁶⁷.

Aby przeciwdziałać akcji informacyjno-wywiadowczej prowadzonej przez miejscowych Niemców, w dniach 30 i 31 sierpnia 1939 r. policja i wojsko internowały kilka tysięcy osób narodowości niemieckiej na terenie województwa poznańskiego, podejrzanych o działalność godzącą w obronność państwa⁶⁸.

⁶¹ APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za styczeń-czerwiec 1939; tamże, sygn. 5724 – 5725, Komunikaty dzienne wojewody poznańskiego za marzec – sierpień 1939; CAW, GISZ, sygn. 302.10.23, Komunikaty dzienne Wydziału Bezpieczeństwa za MSW 1 stycznia – 25 sierpnia 1939; D. Matelski, *Ruch narodowosocjalistyczny...*, s. 195, tab. 3.

⁶² APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za styczeń – czerwiec 1939; CAW, GISZ, sygn. I 302.4.2163, Tygodniowe meldunki DOK VII nr 29 z 22 lipca 1939 (ss. 3-4), nr 32 z 12 sierpnia 1939 (s. 4), nr 33 z 19 sierpnia 1939 (ss. 5-6), nr 34 z 26 sierpnia 1939 (s. 5).

⁶³ „Deutsche Rundschau” z 15 czerwca 1939.

⁶⁴ Najwięcej, bo aż 18 osób aresztowano w powiecie nowotomyskim, a 20 osób narodowości niemieckiej (z powiatów: czarnkowskiego, gnieźnieńskiego, kępińskiego, konińskiego, krotoszyńskiego, obornickiego, nowotomyskiego, mogileńskiego, rawickiego i wolsztyńskiego) ukarano grzywnami za obrazę narodu polskiego. APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: marzec (ss. 49-50) i kwiecień 1939 (s. 73).

⁶⁵ Wśród oskarżonych byli m.in.: Horst Klau, Kurt Jaensch, Gerhard Meihner, Brunon Weihs, Otton Knispel, Rudolf Franke, Otto Muster, Kurt Seifert i Otto Hecke. „Kurier Poznański” z 14 lipca 1939, s. 5.

⁶⁶ APP, UWP, sygn. 5725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 152 z 11 lipca 1939, s. 39.

⁶⁷ „Kurier Poznański” z 14 lipca 1939, s. 5.

⁶⁸ Z listy tej 1 068 zmarło (1 031 osób cywilnych i 37 żołnierzy WP), a 339 zabitych zostało za zaginionych (w tym 196 osób cywilnych i 143 żołnierzy WP). Wywołało to olbrzymią dyskusję

Działania te okazały się jednak spóźnione, ponieważ w rezultacie prowadzonych przez aktywistów niemieckich partii politycznych i stowarzyszeń społeczno-kulturalno-gospodarczych akcji wywiadowczo-informacyjnych – jak wspominał Paul Leverkühn, współpracownik szefa *Abwehry* admirała Wilhelma Canarisa – Naczelne Dowództwo *Wehrmachtu* „znało w pełni organizację armii polskiej, plan strategicznego rozwinięcia sił i najistotniejsze dane o charakterze wojskowym i wojskowo-geograficznym. Dlatego w czasie trwania kampanii [wrześniowej – D.M.] nie powstały nieprzewidziane wypadki, w rezultacie których ujawniłyby się luki w działalności niemieckiego wywiadu”⁶⁹. Umożliwiło to *Gestapo*, jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych sporządzenie listy ok. 250 osób narodowości polskiej i niemieckiej w województwie poznańskim (głównie z okolic Nowego Tomysła i Kalisza), które miały być aresztowane w pierwszej kolejności za działalność wymierzoną w ludność niemiecką i III Rzeszę (w skali kraju ok. 2 200 osób)⁷⁰.

4. ZAKOŃCZENIE

Polityka mniejszościowa władz wojewódzkich w Poznaniu, mimo swej restrykcyjności (co świadczyło o niepowodzeniu wytyczonej przez J. Piłsudskiego zasadzie pozyskiwania Niemców do pracy nad wspólnym dobrem, jakim była Rzeczpospolita Polska), dała również pozytywne rezultaty. W Wielkopolsce zastraszona ludność niemiecka nie wystąpiła zbrojnie przeciwko władzom państwowym w sierpniu 1939 r.⁷¹

w historiografii polsko-niemieckiej (zob. „Documenta Occupationis” T. VII, Poznań 1981). Z historyków niemieckich zbliżoną liczbę dla Wielkopolski podaje jedynie Peter Aurich – 1 576 osób. Zob. szerzej: P. Aurich, *Der deutsch-polnische September 1939. Eine Volksgruppe zwischen Fronten*. Günter Olzog Verlag, München-Wien 1969, ss. 10-11. Wspominając internowania osób zagrażających bezpieczeństwu państwa w 1939 r., przedwojenny działacz komunistyczny Jan Brygier, przekazał wicedyrektorowi Archiwum Państwowego w Poznaniu prof. Stanisławowi Nawrockiemu następującą relację: „w dniu 31 sierpnia 1939 roku zostałem internowany, jako osoba zagrażająca bezpieczeństwu państwa. Osadzono mnie w jednej celi z miejscowymi Niemcami. Nie wierzyłem własnym oczom, gdy wśród internowanych zauważyłem superintendenta Arthura Rhode, z którym działałem razem w Radzie Miejskiej Poznania. (...) W dniu 1 września przepędzono nas czwórkami przez Plac Wolności w asyście żandarmów. Przechodnie obrzucali nas kamieniami, jako niemieckich szpiegów. Tak dotarliśmy pieszo do Swarzędza, gdzie nas rozdzielono. (...) Ponownie Rhodego spotkałem w drugiej połowie września w Poznaniu. Po krótkiej rozmowie wystawił mi »na wszelki wypadek« zaświadczenie o wspólnym internowaniu przez władze polskie, na firmowym papierze zwierzchnika Kościoła Ewangelicko-Unijnego w Polsce. Dokument ten nosiłem przy sobie. (...) Po kilku dniach podczas aresztowania i rewizji, przesłuchujący mnie oficer *Gestapo* nie mógł uwierzyć, że działacz komunistyczny mógł być towarzyszem niedoli samego superintendenta Rhode” (Relacja w zbiorach autora).

⁶⁹ P. Leverkühn, *Bilanz des Zweiten Weltkrieges*. Hamburg 1955, s. 270.

⁷⁰ Zob. szerzej: E. Osmańczyk, *Dowody prowokacji (nieznane archiwum Himmlera)*. Warszawa 1951, s. 12 i n.

⁷¹ O występowaniu zbrojnej dywersji pisał B. Polak, jednak informacje o podpaleniach gospodarstw polskich, czy użyciu broni, nie zostały udokumentowane żadnymi źródłami (nawet wspomnieniami). Zob. B. Polak, *Udział...*, ss. 108-109. Natomiast Z. Szymankiewicz w pracy pt. *Poznań we wrześniu 1939* (Poznań 1985, ss. 51-53), powołując się na Antoniego Szymańskiego (*Zły sąsiad. Niemcy 1932-1939 w oświetleniu polskiego attaché wojskowego w Berlinie*.

Opublikowane w 1951 r. przez Edmunda Osmańczyka⁷² tajne materiały SS mówiły o planowanych 180 zamachach dywersantów niemieckich w Polsce, w tym o 89 na terenie Wielkopolski pod kryptonimem *Ost*. W Wielkopolsce miało działać ponad 60 tzw. grup bojowych, liczących łącznie ok. 200 osób. Na początku lat osiemdziesiątych Karol M. Pospieszalski prześledził realizację planowanych akcji, potwierdzając wykonanie ponad 20 ze 180 planowanych (w kilku przypadkach agenci odstąpili od ich wykonania). Przypadki dywersji dotyczyły głównie Górnego Śląska, gdzie grupy te poniosły znaczne straty osobowe w wyniku kontrakcji władz polskich⁷³. W odniesieniu do Wielkopolski K.M. Pospieszalski nie podaje żadnych przykładów, poza wzmianką, iż instrukcja XIII Korpusu Armii z 28 sierpnia 1939 r. zapowiadała działanie grup dywersyjnych na drogach prowadzących do Kępna i Ostrowa⁷⁴.

Prześledzone za okres 1 stycznia – 26 sierpnia 1939 r. sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego, komunikaty dzienne Wydziału Narodowościowego MSW i meldunki tygodniowe dowódcy Okręgu Korpusu VII w Poznaniu nie potwierdzają przygotowań do akcji zbrojnej w ramach tzw. V kolumny niemieckiej na terenie województwa poznańskiego⁷⁵. Wysuwane

Londyn 1959, s. 112, cytowane za L. Gondkiem, *Działalność Abwehry...*, s. 206) podaje, iż z 8/9 sierpnia 1939 r. w budynku *Hospitz* oraz w gmachu niemieckiej kasy pożyczkowo-oszczędnościowej (dzisiejsza siedziba *Collegium Iuridicum* UAM) znaleziono magazyn broni oraz granaty w konserwach z napisem „Pudliszki”. Informacji tych nie potwierdzają jednak władze wojskowe w sprawozdaniach do GISZ z sierpnia 1939 r. (Zob. CAW, GISZ sygn. 302.4.2163, Sprawozdania tygodniowe DOK VII do GISZ nr 32 z 12 VIII 1939 i nr 33 z 19 VIII 1939), mimo że sprawozdania te zawierają tak szczegółowe informacje, jak dotyczące wybicia szyb w domach niemieckich, przechowywanie złotego i srebrnego bilonu przez Niemców, czy przypadków zniewag państwa i narodu polskiego, a także ucieczek poborowych narodowości niemieckiej do III Rzeszy. Na tej samej podstawie co Z. Szymankiewicz (wspomnienia) opierają swe tezy wszystkie opracowania o mniejszości niemieckiej w historiografii Polski Ludowej, dotyczące Wielkopolski. Zob. D. Matełski, *Ruch narodowosocjalistyczny...*, s. 204 (przyp. 99 i 100).

⁷² E. Osmańczyk, *Dowody prowokacji...*, *passim*.

⁷³ K.M. Pospieszalski, *Nazi-Anschläge gegen deutsches Eigentum*. „Polnische Weststudien” nr 1/1983 ss. 109-145; tenże, *Der Bombenanschlag von Tarnow [Tarnów]*. „Polnische Weststudien” nr 2/1986, ss. 285-318.

⁷⁴ Tenże, *Dzień 3 września 1939 r. w Bydgoszczy. Przełom w niemieckich poglądach*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1992, s. 189. Natomiast w publikacji pt. *O znaczeniu zamachu bombowego w Tarnowie i innych prowokacjach nazistowskich z sierpnia i września 1939 r. dla polityki okupacyjnej Trzeciej Rzeszy wobec Polski*. „Przegląd Zachodni” nr 5-6/1985, s. 102, K.M. Pospieszalski podaje za Z. Szymankiewiczem (*Wrzesień 1939 w Poznaniu...*, s. 69), iż w powiecie chodzieskim działała grupa dywersyjna *Dr Funk* złożona z *Volksdeutschów*. Jednak Z. Szymankiewicz nie wymienia źródła informacji.

⁷⁵ Psychoza wojenna, a także stałe doniesienia prasy polskiej z końca sierpnia 1939 r. na temat V kolumny niemieckiej w Wielkopolsce wytworzyły w świadomości społeczeństwa polskiego obraz zbrojnej dywersji. Przekonanie społeczeństwa było tak duże, iż nie dowierzało ono własnym oczom, gdy „po dwugodzinnej, bardzo zaciętej walce Mogilno zostało zdobyte ku dużemu zdziwieniu jego mieszkańców nie przez uzbrojoną ludność cywilną, ale przez regularne oddziały *Wehrmachtu*”. C. Łuczak, *Powiat mogileński w pierwszych dniach drugiej wojny światowej*. W: *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*. Pod red. C. Łuczaka i W. Szulca. Poznań 1992, s. 175. Doświadczenia wojenne, a także powojenna propaganda antyniemiecka przeświadczenie to

dotąd w historiografii tezy⁷⁶ o jej istnieniu oparte zostały wyłącznie na wspomnieniach, których nie można było zweryfikować ze względu na nieudostępnianie materiałów archiwalnych⁷⁷. Dopiero w 1990 r. zostały one odtajnione i przekazane w komplecie z MSW do centralnych i regionalnych archiwów państwowych.

Zachowanie mniejszości niemieckiej nie było jednolite. Część tej społeczności, należąca do *NSDAP*, *JDP* i *DVW* oraz organizacji afiliowanych przy tych partiach, zaangażowała się w narodowosocjalistyczny program ekspansji terytorialnej III Rzeszy. Tworzyli oni grupy informacyjne, które dostarczyły wiele precyzyjnych danych dla *Wehrmachtu*. Informacje okazały się niezwykle przydatne w kampanii wrześniowej 1939 r. To oni dopuszczali się licznych wystąpień antypolskich, organizowali ucieczki młodzieży niemieckiej przed poborem do wojska polskiego. Byli „przedpoiem dla zasadniczych rozgrywek, inny znów raz dywersją maskującą zasadniczy kierunek akcji, to znów ariergardą, czujką, w końcu barometrem rejestrującym stan stosunków między poszczególnymi państwami mniejszościowymi, a niejednokrotnie także między ich opiekunami i protektorami”⁷⁸.

Istniała jednak również druga część społeczności niemieckiej w Wielkopolsce. Stanowili ją przedstawiciele ugrupowań antyfaszystowskich, reprezentowani głównie przez działaczy katolickich, członków stowarzyszeń kulturalnych, oświatowych i gospodarczych Niemców w województwie poznańskim. Nie manifestowali oni ani przywiązania do Rzeszy Niemieckiej, ani przesadnej lojalności wobec państwa osiedlenia. Głosili raczej hasła zasiedziałości na tej ziemi, wyrażające się stwierdzeniem: „Przywiązani jesteśmy raczej do swych korzeni, naszej »małej ojczyzny« (*Heimatu*), Poznania, Wielkopolski, a dopiero potem czujemy się Niemcami i obywatelami Polski”⁷⁹. Z tego grona pochodzili prawdopodobnie hojni subskrybenci FON i POP.

Dużym uproszczeniem było potraktowanie w historiografii Polski Ludowej tej mniejszości jako monolitu przepojonego narodowym socjalizmem i czyhającego tylko na okazję do odegrania się na „polskich ciemężycielach”. Wyjaśnianiu tych problemów nie sprzyjała także zorganizowana przez aparat policyjny i propagandowy III Rzeszy akcja zbierania wspomnień i oświadczeń

utwierdziły. Zob. *Polacy wobec Niemców. Z dziejów kultury politycznej Polski 1945-1989*. Pod red. A. Wolff-Powęskiej, Poznań 1993.

⁷⁶ „Nad wielu tezami zaciążyły oceny pragmatyczne, dla których nie zawsze można znaleźć uzasadnienie w analizach źródłowych. (...) w każdym przejawie działalności Niemców w Polsce dostrzegano wykonywanie określonych zadań dla interesów polityki rewizjonistycznej najpierw Republiki Weimarskiej, a później III Rzeszy, przechodząc najczęściej do porządku dziennego nad naturalną obroną właściwości narodowych mniejszości niemieckiej. Prowadziło to do odwrócenia kolejności rekonstruowania postaw, gdzie obrona praw narodowych była przedstawiana nie jako inspiracja aktywności narodowej mniejszości niemieckiej, lecz pretekst do realizowania antywersalskiej polityki rewizjonistycznej”. „Zapiski Historyczne” T. LIV, z. 1, 1989, s. 171 (W. Wrzesiński, recenzja pracy W. Kotowskiego, *Teatry Deutsche Bühne w Wielkopolsce i na Pomorzu 1919-1939*. Warszawa-Poznań 1985).

⁷⁷ Zob. D. Matelski, *Quellen zur Geschichte der deutschen Minderheit in der II. Republik Polen in den polnischen Archiven und Bibliotheken*. „Dokumentation Ostmitteleuropa”, Marburg Februar 1994, H. 1.

⁷⁸ S. Sierpowski, *Mniejszości narodowe...*, s. 109.

⁷⁹ B. Wojciechowska, *Mój Heimat – mój dom*. „Polityka i Życie” z 22 kwietnia 1993.

na przełomie lat 1939/1940, które miały dokumentować polskie okrucieństwa i mordy na Niemcach⁸⁰. Trudno jest po pięćdziesięciu z górą latach jednoznacznie ocenić postępowanie obu stron. Każda z nich w swojej argumentacji szukała uzasadnienia własnych czynów, próbując jednocześnie ukazać w jak najgorszym świetle adwersarzy.

Procesy zachodzące zarówno w Polsce, jak i w Niemczech po 1989 r., stwarzają dobrą podstawę do bardziej trzeźwego spojrzenia na wspólną przeszłość. Potwierdza to słuszna konstatacja Jerzego Topolskiego, który już przed laty pisał: „Mimo że przeszłość historyczna minęła i nic nie może nam jej przywrócić, nie jest ona martwa. Jest ona żywym bytem dynamicznym, nie istnieje bowiem, nawet w odniesieniu do bardziej odległych epok, zamknięty proces poznawczy przeszłości. Wraz z upływem czasu te same zdarzenia widzimy w coraz to nowym, zwykle pełniejszym świetle, poznajemy je z coraz to innej perspektywy (...), każe [to – D.M.] niezmiennie pisać historię na nowo. Daje to również pewność, że prawdy historycznej ominąć się nie da”⁸¹.

DARIUSZ MATELSKI

ZABURZENIA KOWIEŃSKIE W LUTYM 1920 ROKU W ŚWIETLE DOKUMENTÓW DYPLOMACJI POLSKIEJ

Likwidacja armii niemiecko-rosyjskiej von der Goltza i Bermond-Awałowa na Litwie i Łotwie po zakończeniu I wojny światowej zrodziła możliwość ustabilizowania sytuacji wewnętrznej młodego państwa litewskiego. Wpływy brytyjskie na Litwie uzyskały wyraźną przewagę nad wpływami niemieckimi. W owym czasie doszło jednak do intrygujących zaburzeń w Kownie, które w znacznej mierze wpłynęły na losy Litwy początku lat dwudziestych i na jej reorientację polityczną na Niemcy.

Artykuł stanowi wkład do dyskusji nad przyczynami, znaczeniem i konsekwencjami zaburzeń kowieńskich dla młodej republiki litewskiej. Problematyce tej poświęcono dotąd w polskiej historiografii niewiele miejsca. Sprawy litewskie ujmowano głównie w perspektywie stosunków polsko-litewskich i polskiej polityki wschodniej¹. Natomiast rodowód i przebieg lutowych zaburzeń w Kownie w 1920 r. nie były powiązane z polityką polską w tym regionie.

Celem pracy jest przedstawienie wydarzeń w Kownie, w lutym 1920 r., i najpełniejsze, w świetle dostępnych źródeł, przedstawienie możliwych tez, ocen i wyjaśnień. Jest nim także wskazanie prawdopodobnych współzależności pomiędzy zaburzeniami kowieńskimi a wycofaniem się Wielkiej Brytanii z uprzywilejowanej pozycji na Litwie. Dostępne źródła nie pozwalają na

⁸⁰ APP, PZZ, sygn. 72 i 73, Odpisy zeznań Niemców z pierwszych dni II wojny światowej na ziemiach polskich o polskich okrucieństwach (1939).

⁸¹ J. Topolski, *Teoria wiedzy historycznej*. Poznań 1983, s. 495.

¹ Wzmiankuje o zaburzeniach w Kownie P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1918-1920*. Warszawa 1968, ss. 200-201.